

“LISON UT-TAYR” DOSTONIDA QO ‘LLANGAN
PAREMALARNING TEMATIK GURUHLANISHI

Xo‘jamova Mu‘tabar Sanaqul qizi

NavDPI o‘zbek tili kafedrasi o‘qituvchisi

+998934399070

xojamovamotabar@gmail.com

Annotatsiya: “Lison ut-tayr majoziy asar. Qushlar ta’riflangan bo‘lsa-da, asar Alloh visoliga yetishish haqidadir. Asarda uchragan maqol, matal, hikmatli so‘zlar tematik tahlil qilindi. Alisher Navoiy ijodi janriy rang-barangligi hamda mazmuniy-g‘oyaviy yuksakligi bilangina emas, balki ilg‘or fikr-g‘oyalarning o‘ziga xos ifodasi bilan ham o‘zbek she’riyati tarixida yuksak mavqega va shuhratga ega ekanligi hech kimga sir emas. Navoiy lirik janrlar doirasini kengaytirish va poetik jihatdan rivojlantirish, ularning ijtimoiy mohiyatini oshirish borasidagi tashabbuslari yuksak g‘oyalarning mukammal badiiy shaklda ifodalanishi uchun imkon beradigan poetik vositalar topib, ijod jarayoniga keng joriy etish yuzasidan olib borgan jiddiy ishlari bilan bevosita qo‘shilib ketgan. Binobarin, Navoiy asarlarining g‘oyaviy-badiiy qimmatini, shoir san’atkorligining o‘ziga xos qirralari uning poetik tasvir vositalari doirasi, shuningdek, ularni qo‘llash usullarida yanada aniq namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: ramz, majoz, maqol, hikmatli so‘z, erkin birikma, vatanparvalik bilan bog‘liq paremlar, eran, sevgi-sadoqat bilan bog‘liq paremlar.

Annotation: The Language of the Birds is figurative work. Although the birds are described, the work is about the vision Allah. Proverbs, aphorisms and wise words found in the work were analyzed thematically. It is no secret that Alisher Navoi's work has a high position and fame in the history of Uzbek poetry, not only because of its genre variety and content-ideological height, but also because of its unique expression of advanced ideas. Navoi's initiatives to expand the scope of lyrical genres and develop them poetically, to increase their social essence, were directly combined with his serious work on finding poetic tools that allow for the expression of lofty ideas in a perfect artistic form and widely introducing them into the creative process. Consequently, the ideological-artistic value of Navoi's works, the unique aspects of the poet's artistry are more clearly manifested in the scope of his poetic image tools, as well as the methods of their application.

Key words: symbol, trope, proverb, aphorism, free compound, laws related to patriotism, eran, pames related to love and devotion.

“Lison ut-tayr” dostonida juda ko‘p paremlar qo‘llangan bo‘lib, ularni mavzuviy guruhlashda asosan tilning ichki va tashqi tomonlari inobatga olinadi. Ayni

paytda aytish joizki, xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniy turmushi, diniy qarashlariga oid ma'lumotlar so'zlarning mavzuiy guruhlarida o'zining yaqqol ifodasini topadi. Demak, leksemalarni mavzuiy guruhlarga ajratib tadqiq etish tilning xalq hayoti bilan bog'liq tomonlarini yoritish uchun xizmat qiladi. [Begmatov E. 1985. 121-bet.]

Maqol, matal va aforizmlar tipidagi paremalarni to'plash, ularning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslik fanlarining zimmasiga tushadi. Adabiyotshunoslar o'zbek tilidagi maqol-matal, aforizmlarni faqat tematik jihatidagina klassifikatsiya qilishadi. Masalan, “O'zbek xalq maqollari” to'plamida 1800 ta maqol-matal 31 mavzuga ajratib klassifikatsiya qilingan. Ularni R. Jumaniyozov 22 mavzuga, A. Xolmuhamedov esa 56 mavzuga ajratadi. [R.Jumaniyozov,1964] Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, maqol-matal tipidagi paremalarni tematik jihatdan klassifikatsiya qilishda ma'lum bir qonuniyat yo'q, shuning uchun ularni ko'plab temalarga ajratib klassifikatsiya qilish mumkin. Paremlar badiiy tasvirlash vositalariga ko'ra ham klassifikatsiya qilinsa bo'ladi, ya'ni qofiyasiga, evfonik vositalariga ko'ra, o'xshatishni, taqqoslashni, parallelizm, anaphora, kinoya, piching, kesatiqni ifodalashiga ko'ra ham turlarga ajratish mumkin.

Paremalarni tematik guruhlash murakkab va mukammalligi bilan ajralib turadi. Chunki bu turda material muayyan mavzu guruhlariga ajratiladi, har bir mavzudagi material esa o'z ichida tartib bo'yicha beriladi. Ushbu tartib bo'yicha tuzilgan maqol to'plamlari foydalanish jihatidan qulayligi, eng muhimi, muayyan mavzu doirasini ko'rsatib berishi bilan ham amaliy, ham nazariy ahamiyat kasb etadi.

Er yoki eran leksemasi badiiy adabiyotda el-yurt himoyachisi, komil murshid, mard, vatanparvar sifatida qo'llangan. E. Sevartyan ta'kidlashicha, ushbu so'z mard bahodir qo'rqmas ma'nosida qo'llangan. M. Koshg'ariy ham ëplik – mardlik, erlik ma'nosida qo'llaydi. Olimning fikricha, Ëpäh shaklida ham qo'llanadi. Lekin bu hol kam uchraydi va qoidaga xilofdir. Chunki ko'plik qo'shimchasi -lar // läp tarzidadir, – deb aytgan.

“Lison ut-tayr” da tariqatga kirish orzusidagi, ammo yo'l mashaqqatidan havotirga tushib, ortga chekinmoqchi bo'layotgan qushlarga Hudhud tomonidan erlik maqomi ibrat qilib ko'rsatiladi. Aniqrog'i dostonida nafs-u havo qutqularidan tahlikaga tushgan zaif kimsalarga qarama-qarshi o'laroq baland shaxsiyat egalari er nomi bilan ulug'lanadi. Tovus va Tazarv (tustovuq) qushlarining turli bahonalariga javoban dono Hudhudning hikmatomuz fikr qarashlari bayon etiladi:

Odam o'lg'on zebi zohirdan demas,

Kimki ondin faxr etar – odam emas.

Noz ila husn o'ldi shohidlar ishi,

Dard-u mehnat birla xushtur er kishi. [A.Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 1996. 61-bet]

Paremada soxtakorlik, yuzakilik, zohirparastlik – zeb-ziynatga o‘chlik metaforalar orqali keskin qoralanadi. “Zebi zohir” – o‘tkinchi ziynatlarga o‘ch kishilar oxir-oqibatda el-ulus oldida masxara bo‘lishini Hudhud tilidan ta’sirli beriladi. Ularga ibrat o‘laroq, dostonida er leksemasi keltiriladi. Er so‘zi orqali umr asosini axloq go‘zalligi hamda komillikda, deb bilgan uyg‘oq va ogoh odamlarni ifoda etgan. Navoiyning fikricha asl ziynat adab, ezgu xulq va pok siyratdir:

Zevar kishiga ne toju, ne afsar bil
Ul zevar adab birla hayo darxar bil
Har kimki adabsizdur, ishin abtar bil,

Alqissa, eranlarga adab zavar bil.[Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami, 2013. 59-bet]

“Lison ut-tayr” dostonida “Shayx San’on” haqidagi hikoyatda uchragan ishq-muhabbat mavzusidagi paremalarni tahlil qilamiz:

LXXIX bob.

Nazmiy bayoni:

Kimki bo‘lsa ahli ishq, ey peshvo,

Bil ani mazhi adab, koni hayo.[A.Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 1996. 124-bet]

Mazmuni: Ey, peshvo! Kimki, ishq ahlidin bo‘lsa, uni faqat odobli va hayo koni deb bilgil! “O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati” da ushbu paremaning variantdoshlari quyidagicha uchraydi: “Ishqi borning imoni bor”.[Berdiyev H, Rasulov R. 1984.. 115-bet] Paremaning mazmuniy strukturasida ishq mavhum ot tayanch leksema bo‘lib qolavergan.

“Gar qo‘ya olmas esang bu yo‘lg‘a gom,

Ishq oyinida bo‘lsang notamom.

Tark aylab kufru din aylab qabul,

Dayrdin ket, Ka‘bag‘a qilg‘il nuzul”.[A.Navoiy. O‘sha asar, 1996.137-bet]

Mazmuni: “Agar ishq qoidasida yetuk bo‘lmasang, bu yolga qadam qo‘yima, ya’ni aytilgan jarimalarni bajarmasang, kofirlikdan voz kechib, diningni qabul qil hamda ibodatxonani qo‘yib, Ka‘baga qayt!” [A.Navoiy. Lison ut-tayr. Nasriy bayoni,41-bet]

Shayx San’on Ka‘bada avliyo kishilar va qavmni yetaklovchilar orasida xuddi payg‘ambar o‘z sahobalari bilan turgandek edi deya ta’riflanadi. Uning 400 ta shogirdi bo‘lib ularning har birining darajasi Junayd va Boyazidlarga teng kelardi deb aytilgan edi. Shu o‘rinda savol tug‘iladi nega aynan shunday buyuk bir shaxs bir tarso qiziga bo‘lgan muhabbati tufayli dindan kechdi? Buning javobi esa oddiy chunki u tarso qizini ham Ollohga qo‘ygan muhabbati kabi sevadi va unga erishish uchun shunday ishlarni qilishga majbur bo‘adi. Dostondagi ana shu bosh falsafiy masala Shayx San’onning sevgi qissasida qisqaroq bo‘lsa-da yaqqol ifodalangan. Paremada ham shunga urg‘u beriladi.

Yo‘ldagi barcha to‘siqlar ham qizga bo‘lgan muhabbati tufayli ko‘zga ko‘rinmaydi. Navoiy bu o‘rinda biz ham Ollohning jamoliga yetishish yo‘lida har qanday to‘siqni yengib o‘tishimiz kerak degan fikrni ilgari suradi. Hamda ushbu hikoyatdagi o‘zak masala – olamning Olloh jilvasidan iboratligi, odamning Olloh quyoshining zarrasi ekanligi haqidagi ta’limot Farididdin Attorning ijodi, Alisher Navoiyning ijodi va Mashrab ijodida o‘zak tomir sifatida yashaydi. Didaktikada Fariddidin Attor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va Mashrab Mansur Hallojning “anal haq” (men Xudoman men Xudoning bir zarrasiman) degan ta’limotdan o‘sgan mutafakkir mutasavvufdir.

Chunki bu ish keldi beshak ishq ishi,

Kimki oshiq ermas, ul ermas kishi.[A.Navoiy. O‘sha asar.1996. 159-bet]

Chunki bu ish beshak ishq ishidir: kimki oshiq bo‘lmasa, u inson sanalmaydi.[A.Navoiy. Lison ut-tayr. Nasriy bayoni www.ziyouz.com kutubxonasi. 50-bet] Paremaning leksik ma’nosida haqiqiy ishq turibdi.

Bor anga ishq ichra jon bermak murod,

Ishq qaydidindurur barcha kushod.[A.Navoiy. O‘sha asar. 1996, 160-bet]

U faqat ishq ichra jon berishni o‘ziga maqsad qilishi kerak, chunki ishq tufayli barcha mushkullar yechiladi.

Navoiy “o‘t” leksemasi bilan bog‘liq hikmatlardan foydalanadi. Zero, o‘t – ishq timsoli. Aslida tilshunoslikda “ishq” va “o‘t” so‘zlariga sinonim sifatida qaralmaydi. Ular bitta ma’noni anglatmaydi. Lekin dostonida bular bir tushunchani ifodalab kelgan kontekstual sinonimlardir. Kontekstual sinonim til birligi sifatida o‘zaro sinonim bo‘lmagan leksemalarning ma’lum matn doirasida sinonimik munosabatga kiritilishidir. Bular nutqiy hodisa bo‘lib, nutqning og‘zaki va yozma shakllarida voqelanadi.

“Fard emas ushshoq ko‘ngli ohdin,

Ne chiqar juz dud otashgohdin”.[A.Navoiy. O‘sha asar. 244-bet]

Ya’ni, “Oshiqlar ko‘ngli o‘tli oh chekishdan begona emas, axir otashgohdan duddan boshqa yana nima chiqishi mumkin?”. Shu tasvir g‘oyatda ahamiyatli. Bunda noreal (oshiqlar ko‘ngli o‘tli ohdan begona emasligi) tasvir, real (otashgohdan doimiy tutun chiqib turishi) tasvir bilan dalillanmoqda.

“Kimsa bo‘ldi ishq aro tushkan dam o‘t,

O‘tqa nekim tushti bo‘ldi ul ham o‘t.

Ishq o‘rtar kim sorim oylanur,

Kim tushar o‘t davrasig‘a o‘rtanur.

Ishq sargardoni ermastur uyun,

Kim erur jismig‘a o‘t tushqon quyun.

Ishq aro lozimdur o‘rtanmak-o‘q,

O‘t aro kuymakdin o‘zga chora yo‘q”. [A.Navoiy. O‘sha asar. 245-bet.]

Mazmuni: “Kishi ishqqa muhtalo bo‘lgan dam, ya’ni ishq aro tushgan dam o‘t bo‘ladi. Axir o‘tga neki tushsa, u ham o‘t bo‘ladi; Ishq kimning atrofida aylansa, uni o‘rtaydi. Chunki o‘t domiga tushgan kuyadi, o‘rtanadi; Ishq sargardoni bo‘lmoq o‘yin emas. Axir jismiga o‘t tushgan kimsa quyunga ayladi; Ishq aro faqat o‘rtanmoq lozim. O‘t aro kuymoqdan o‘zga chora yo‘q”. Bu paremada ham “ishq” va “o‘t” leksemalari orqali sinonimiya kuzatilgan. Bu sinonimlar paremalarning semantik-struktural tuzilishida ham muhim o‘rin tutadi.

Kimki ishqig‘a kamol erodidur,

Onga ma’shuqi vujudi yodidur.

Sizda ham gar ishqdin bor ersa lof,

Aysh eting gar kelsa ondin dardu sof.[A.Navoiy. O‘sha asar. 1996. 297-bet]

Kimki ishqda kamolot kasb etsa, uning vujudida ma’shuq yodi mujassamlashgan bo‘ladi. Agar siz ham ishq borasida lof urmoqchi bo‘lsangiz, undan sizga dard kelsa ham shodlik o‘rnida qabul eting! Paremalarning har ikkala qismi ham alohida qo‘shma gapdan iborat. Birinchi qismdagi paremada “ishq” va “ma’shuq” so‘zlari ikkinchi qismida esa “dard” va “shodlik” leksemalari qatnashgan. Birinchi qismdagi so‘zlar o‘zaro yaqin tushunchani anglatgan bo‘lsa, ikkinchi qismi o‘zaro zid tushunchadir.

So‘z qo‘llashning san’at darajasida yoki san’at darajasida emas ekanligini baholash uchun, eng avvalo, so‘z va uning ma’nosi va bu ma’noning tuzilishini aniq tasavvur etish lozim. Albatta, so‘zning qo‘llanilishi bilan bog‘liq holda yuzaga chiqadigan qo‘shimcha ma’no nozikliklari ba’zi hollarda, avvalo, so‘z ma’no qurilishining o‘zida imkoniyat sifatida mavjud bo‘ladi, ular so‘zning ma’no qurilishi tarkibida ilgaridan qayd etilgan bo‘ladi.

Inson qalbining quvonch-u qayg‘usini, ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan - kam topiladi. Ona tiliga muhabbat, uning beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuyg‘usi ham bizning ongu shuurimiz, yuragimizga avvalo Navoiy asarlari bilan kirib keladi. Biz bu bebaho merosdan xalqimizni, ayniqsa yoshlarimizni qanchalik ko‘p bahramand etsak, milliy ma’naviyatimizni yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarni kamol toptirishda shunchalik qudratli ma’rifiy qurolga ega bo‘lamiz.

Umuman, “Lison ut-tayr” dostonida yaratilgan paremalarning tematikasi keng va rang-barangdir. Ayniqsa, didaktikasi bilan qadimdan mashhur bo‘lib, tematik jihatdan shu qadar boy, shu qadar keng, shu qadar rang-barangki, ularda ijtimoiy hayotning eng murakkab muammolaridan tortib oilaviy hayotning eng kichik urf-odatlarigacha, oddiy axloqiy nomalardan tortib kishilar hayotidagi mayda-chuyda nuqsonlargacha, falsafiy dunyoqarashdan tortib eng kichik jonivorlarning xususiyatlarigacha o‘z in’ikosini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A.Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. XII tom. Lison ut-tayr. Fan. – Toshkent, 1996
2. A.Navoiy. Lison ut-tayr. Nasriy bayoni www.ziyouz.com kutubxonasi
3. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. –T.:Fan.1985. 121-bet.
4. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Т.:Ўқитувчи. 1984.
5. R.Jumaniyozov, So‘z ko‘rki maqol. –Т.,1964